

Motyw kielicha eucharystycznego w ikonie

Kielich eucharystyczny należy do najważniejszych „atrybutów” misterium wielkanocnego, zarówno w sztuce religijnej chrześcijańskiego Zachodu, jak i Wschodu. Postrzegany jako symbol, ewokuje i uobecnia dokonane przez Chrystusa Odkupienie tudzież zbawienie, które to misteria teotyżującym językiem wyraża ikona.

Kielich eucharystyczny jako atrybut św. Jana Chrzciciela

To liturgiczne naczynie, „uświęcone” obecnością Pana, stanowi specyficzny atrybut św. Jana Chrzciciela, wyobrażonego na ikonie jako Anioł Pustyni. Takie imię nosi także sama ikona, ukazująca św. Jana jako uskrzydlonego (gdyż święty ten jest *angelos*, czyli postawy przed Panem). Takie wyobrażenia tego świętego są często częścią przedstawień *Deesis*.

Na ikonach Anioł Pustyni św. Jan Chrzciciel może trzymać w lewej ręce eucharystyczny kielich (*poteiron*), w którym widnieje niemalże naga, leżąca postać Chrystusa, natomiast palcem prawej ręki może on wskazywać na znajdującego się w owym kielichu Zbawiciela. Tak ikonopisci zilustrowali wypowiedź św. Jana Chrzciciela, odnoszącą się do Chrystusa jako Baranka Bożego (por. J 1, 29)¹.

W ten sposób ukazuje Chrystusa i św. Jana Chrzciciela np. ikona z XIX-wiecznego rosyjskiego tryptyku *Deesis*² czy – także należąca ongiś do przedstawienia *Deesis* – rosyjska ikona XVIII-wieczna³,

¹ Por. E. Smykowska, *Ikona*, Warszawa 2002, s. 8. Warto też dodać, że św. A. Rublow umieścił pierwotnie – w kielichu eucharystycznym na stole-ołtarzu na ikonie *Trójca Święta Starotestamentowa* – postać baranka. B. Standaert, *Ikona Trójcy Andrieja Rublowa*, tłum. K., M. Bielawscy, Bydgoszcz 2002, s. 23.

² *Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie*, Warszawa 2004, s. 240.

³ Tamże, s. 234.

jak i ikona datowana na przełom XVIII i XIX w., pochodząca z Rosji centralnej⁴. Warto tutaj wskazać też na starowerską (z warsztatu staroobrzędowców) rosyjską ikonę „podróżną”, datowaną na połowę XVIII w., czy na ikonę ukazującą ten sam temat, a pochodzącą też z Rosji, ale z końca XVIII stulecia⁵.

Często św. Jan Chrzciciel-Anioł Pustyni – trzymając kielich eucharystyczny z Chrystusem w jego wnętrzu – ujęty jest frontalnie. Dzieje się tak np. na XVIII-wiecznej ikonie z tzw. „żywotem” (czyli scenami z życia danego świętego)⁶. Kielich eucharystyczny, trzymany przez tego ostatniego proroka Starego Testamentu, bywa bogato zdobiony. Warto dla przykładu wskazać tutaj chociażby na pochodzącą z drugiej połowy XIX w. ikonę (też stanowiącą część *Deesis*), na której wyobrażony kielich – z czerwonym wnętrzem, ewokującym zarówno zbawczą krew Chrystusa, jak i Jego ludzką naturę – ozdobiony został plecionką i ornamentem roślinnym⁷.

Kielich z Uczty Trójcy Świętej

Kielich eucharystyczny stał się także „centrum” dialogu wewnątrz-trynitarnego, toczącego się na ikonach *Trójca Święta Starotestamentowa*. Podstawą biblijną dla obecnego tutaj wyobrażenia Osób Boskich stała się opowieść o przybyciu trzech Gości do Abrahama (por. Rdz 18,1–16).

W malarstwie ikonowym *Trójca Święta Starotestamentowa* może stanowić odrębny wizerunek, chociaż może również być „ikoną w ikonie”. W tym drugim znaczeniu wieńczy ona często główne przedstawienie, wyobrażając Osoby Boskie zasiadające – często w otoczeniu cherubinów (rypidony) – przy stole-ołtarzu, na którym znajdują się – o wiele częściej niż jeden – trzy kielichy eucharystyczne. Taką sytuację ukazuje chociażby XVIII-wieczna ikona Matki Bożej *Smoleńska*, pochodząca z rosyjskiego warsztatu starowerskiego, w której zwieńczeniu widnieje – ujęta przez rypidony mające formę cherubinów –

⁴ *Zeszyty Muzeum Warmii i Mazur. Sztuka staroobrzędowców*, t. III, Olsztyn 1999, s. 37. Ikony ukazujące św. Jana Chrzciciela jako Anioła Pustyni obecne są w rosyjskiej ikonografii od początku XVI w. E. Smykowska, *Ikona...*, s. 9.

⁵ *Strażnicy kanonu. Nieznane oblicza rosyjskiej sztuki sakralnej XVIII i XIX wieku ze zbiorów Muzeum – Zamek Górków w Szamotułach*, Białystok 1999, il. XXXIX. Por. tamże, il. XXXVIII. Tamże, il. XXXVI, XXXVII.

⁶ Т.С. Еремина, *Мир русских икон. [История, предания]*, Москва 2002, il.: wkładka.

⁷ *Strażnicy kanonu...*, il. III.

Trójca Święta⁸. Można też wskazać tutaj np. na analogiczne zwieńczenie chociażby rosyjskiej ikony Matki Bożej *Fiodorowska*, pochodzącej z XVIII–XIX w.⁹, czy rosyjskiej ikony ukazującej św. Paraskewę Piatnicę, która to ikona stanowi część pochodzącego z końca XVIII w. tryptyku¹⁰. *Trójca Święta Starotestamentowa* (otoczona przez rypidony-cherubiny) pojawia się także na ikonie Matki Bożej *Smoleńska*, pochodzącej z Rosji centralnej, a datowanej na około połowę XIX w., tudzież również będącej częścią tryptyku¹¹, czy też obecna jest na ikonie *Święto Matki Bożej Opiekuńczej (Pokrow)*, „współtworzącej” kiedyś tryptyk z Rosji centralnej, datowany na przełom XVIII i XIX w.¹²

Niekiedy przedstawienie *Trójcy Świętej Starotestamentowej* pojawia się nie w zwieńczeniu wizerunku, ale w jego „wnętrzu”, w górnej części ikony, jak to się dzieje chociażby na pochodzącej z pierwszej połowy XVIII w. rosyjskiej ikonie *Czuwające Oko Chrystusa*, na której Osobom Boskim towarzyszą Abraham i Sara lub święci¹³. Trójca Święta ukazana jest także w medalionie na obramieniu rosyjskiego wizerunku z podwójnym wyobrażeniem Matki Bożej Kazańskiej i Włodzimierskiej, datowanego na drugą połowę XVIII w.¹⁴, tudzież pojawia się też np. w górnej części ikony Matki Bożej *Kołocka*, gdzie na stole-ołtarzu z trzech pucharów największym jest kielich Chrystusa¹⁵. Należy w tym miejscu dopowiedzieć, że na wszystkich wyżej wymienionych ikonach na stole-ołtarzu wyobrażony został nie jeden, ale trzy kielichy eucharystyczne, z których każdy stanowi „atrybut” konkretnego Anioła. Zwykle centralny kielich dominuje wielkością i ozdobnością nad pozostałymi, odnosząc się do Zbawiciela. Kielich ten może także wyróżniać się kształtem czaszy.

Gdy chodzi o wspomniany kielich Chrystusa, wyróżnia się on wielkością chociażby na XIX-wiecznej ikonie-plakietce¹⁶, greckiej ikonie z XVI w. (na której Osobom Boskim towarzyszą archaniołowie)¹⁷ czy też na ikonie z monasteru p.w. św. Józefa z Wołokołam-

⁸ *Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie*, s. 63.

⁹ Tamże, s. 112. Por. tamże, s. 120.

¹⁰ *Zeszyty Muzeum Warmii i Mazur. Sztuka staroobrzędowców*, s. 31.

¹¹ Tamże, s. 33.

¹² Tamże, s. 35–36.

¹³ *Ikony staroobrzędowców w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur*, Olsztyn 1993, s. 182.

¹⁴ Tamże, s. 76. Il. tamże, s. 77.

¹⁵ Por. J. Charkiewicz, *Tobą raduje się całe stworzenie. [Ikonografia Matki Bożej w Prawosławiu]*, Warszawa 2007, s. 98–99.

¹⁶ *Strażnicy kanonu*, il. LXVIII.

¹⁷ G. Bunge, *Imy Paraklet. [Ikona Trójcy Świętej mnicha – malarza Andrzeja Rublowa]*, tłum. K. Małys, Kraków 2001, s. 37, il. 15.

ska¹⁸. Zdarza się też, że kielich Chrystusa ukazuje w swym wnętrzu cielca, zaś kielichy Ojca i Ducha Świętego są puste, jak gdyby „oczekiwały” na mającą dokonać się Ofiarę i zarazem Ucztę. Jeżeli chodzi natomiast o bogatą dekorację Chrystusowego kielicha, należy tutaj wskazać chociażby na pochodzącą z połowy XVI w. ikonę *Abraham przyjmujący trzech Aniołów* (vel: *Gościnność Abrahama*, vel: *Trójca Święta Starotestamentowa*), na której czasza kielicha Zbawiciela – w przeciwieństwie do skromnie wyglądających pucharów Ojca i Ducha Świętego – jest obficie zdobiona¹⁹. Różne są też kształty czasz pucharów na ikonach *Trójca Święta Starotestamentowa*, np. na wspomnianej wyżej XVI-wiecznej ikonie kielich Ojca ma czaszę o rzucie czwórlistka, kielich Ducha Świętego natomiast czaszę o rzucie koła. Warto też wskazać na „kopię” (*spisok*) ikony *Trójca Święta Starotestamentowa* św. A. Rublowa, datowaną na 1598 r., na której to „kopii” kielich Chrystusa ma czaszę o rzucie kwadratu²⁰. Być może taki rzut został tutaj specjalnie zamierzony przez ikonopisa, gdyż odkupienie – będące konsekwencją Ofiary Chrystusa – *de facto* objęło cały świat, którego symbol stanowi kwadrat (bądź prostokąt). Rzut kwadratu ma także czasza Chrystusowego kielicha na pochodzącej z końca XV w. ikonie z soboru p.w. Mądrości Bożej w Nowogrodzie²¹ czy na XIX-wiecznej ikonie moskiewskiej z warsztatu starowerskiego²².

Liczne ikony tego tematu zachowały wierność opowieści biblijnej o wizycie trzech Gości u Abrahama i Sary, ukazując nie tylko owych starotestamentowych małżonków, ale także np. sługę zabijającego cielca na ucztę²³. Taki szerszy wariant owego tematu (znany już w sztuce wczesnochrześcijańskiej) reprezentuje chociażby ikona *Trójca Święta Starotestamentowa* św. A. Rublowa, datowana na 1427 r., na której to ikonie Aniołom towarzyszą Abraham i Sara²⁴. Aniołowie zasiadają przy stole, na którym znajdują się trzy kielichy. Centralny kielich, należący do Chrystusa, zawiera w swym wnętrzu głowę cielca, natomiast kielichy Ojca i Ducha Świętego są puste. Zdarza się też, że Abraham i Sara znajdują się tuż za plecami Ojca i Ducha Świętego, pochyleni w proskynie z obu stron Anioła reprezentującego Chrystusa. Taką

¹⁸ Tamże, s. 66, il. 20.

¹⁹ *Novgorod Icons 12th-17th Century*, tłum. K. Cook, Leningrad 1983, il. 202.

²⁰ G. Bunge, dz. cyt., s. 86, il. 22.

²¹ Tamże, s. 92, il. 23.

²² *Ikony staroobrzędowców w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur*, s. 176.

²³ Por. A. Adamska, *Teologia piękna na przykładzie ikon Andreja Rublowa*, Kraków 2003, s. 125.

²⁴ L. Miliujewa, *Ikony*, tłum. M. Florczak, Ożarów Mazowiecki 2007, s. 78. Il.: tamże, s. 79.

sytuację prezentuje chociażby pochodząca z czwartej ćwierci XVI w. ikona „chełmska”²⁵, tudzież ikona z końca XV w. z monasteru Vato-pedi na Athos²⁶, czy ikona z początku XV w. z monasteru p.w. Trójcy Świętej i św. Sergiusza²⁷.

Abraham i Sara mogą też znajdować się na pierwszym planie ikony. Tak dzieje się np. na ikonie z pierwszej połowy XV w. z nowogrodzkiej cerkwi p.w. św. Grzegorza²⁸ czy na pochodzącej z przełomu XV i XVI w. rosyjskiej ikonie z Pskowa. Na wymienionej jako ostatnia, ikonie pskowskiej, Abraham i Sara, pochyleni w proskyniezie, usługują Gościom z dzbanami w ręku. Na wizerunku tym ukazany został także – na wysokości ołtarza – sługa zabijający ciełę na ucztę²⁹. Godne spostrzeżenia jest tutaj też to, że na tej samej niejako linii – przecinającej pionowo wizerunek – umiejscowiony jest zabijany cielec, wnąka w stole-ołtarzu (przeznaczona na relikwie), kielich z Ofiarą, błogosławiąca ręka Chrystusa (dotykająca – oznaczającymi unię hipostatyczną – dwoma złączonymi palcami czaszę centralnego kielicha)³⁰, sam Zbawiciel i drzewo z Mamre, będące prefigurą Jego krzyża. Na wysokości stołu-ołtarza został także wyobrażony cielec na pochodzącej z końca XV w. ikonie *Trójca syryjska*, ukazującej ponadto Abrahama i przygotowującą posiłek Sarę (por. Rdz 18,6)³¹. Natomiast na datowanej na połowę XVI w. ikonie *Abraham przyjmujący trzech Aniołów* cielec jest dopiero wiedziony przez sługę na zabicie³².

W wariacie rozbudowanym tematu *Gościnności Abrahama* spotykane są nie tylko (choć najczęściej) na stole trzy kielichy eucharystyczne, ale także jeden puchar, kielich Chrystusowy. Tak rzecz wygląda np. na czterodzielnej nowogrodzkiej ikonie, którą datuje się na pierwszą połowę XV w.³³ Pojedynczy kielich eucharystyczny wyobrażony jest także np. na ikonie-fresku *Trójca Święta* Teofanesa Greka

²⁵ P. Sygowski, *Ikony chełmskiej diecezji prawosławnej (do czasów Unii Brzeskiej) na tle dziejów Kościoła Wschodniego na Lubelszczyźnie (historia, stan badań, obiekty zachowane)*, w: *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. [Dzieła, twórcy, ośrodki, techniki. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 10–11 maja 2003 roku]*, red. J. Gienza, Łańcut 2003, s. 378; il. tamże.

²⁶ G. Bunge, dz. cyt., s. 35, il. 13.

²⁷ Tamże, s. 39, il. 16.

²⁸ Tamże, s. 32, il. 11.

²⁹ Tamże, s. 51, il. 18.

³⁰ Por. też: ikona z monasteru p.w. św. Józefa z Wołokołamska (2. poł. XV w.). Tamże, s. 66, il. 20.

³¹ Tamże, s. 41, il. 17.

³² *Novogorod Icons 12th-17th Century*, il. 202.

³³ Tamże, il. 68.

(z 1378 r.) z nowogrodzkiej cerkwi p.w. Przemienienia Pańskiego³⁴. Nad kielichem (lub trzema kielichami) zawieszono są zawsze w geście błogosławieństwa ręce Aniołów³⁵. Interesujące jest również to, że jeśli pojawia się na ikonie jeden kielich, to zawsze znajduje się on bliżej wolnego miejsca, do którego zajęcia zaproszony jest chrześcijanin stojący przed ikoną, i zawsze jest to kielich Chrystusa.

Wspomniano już wcześniej, że wyobrażony na ikonach *Trójca Święta Starotestamentowa* kielich eucharystyczny jest celem Bożego błogosławieństwa. Obrazuje tę sytuację chociażby ikona *Trójca Święta Starotestamentowa* św. A. Rublowa. Tak o tym błogosławieństwie, inicjowanym przez Ojca, pisze P. Evdokimov: *Dłoń Ojca, wyciągnięta nad kielichem, dzierży początek i koniec. Baranek zabity od założenia świata i baranek-Świątynia nowego Jeruzalem, święta Wieczerza Chrystusa i Jego obietnica picia owocu winnego krzewu w Królestwie Ojca zawierają czas w wieczności. Kielich promieniuje pośród olśniewającej bieli Słowa, które odbija wszystkie kolory Prawdy, jest to Promieniowanie Bożego serca, wzajemny dar trzech Osób Boskich*³⁶.

Kielich Chrystusowy jako kielich eucharystyczny zawiera – jak już wskazano – we wnętrzu ciało cielca. Ukazuje go w ten sposób chociażby XVII-wieczna ikona *Trójca Święta Starotestamentowa* z Weremienia, z cerkwi p.w. Narodzenia Matki Bożej³⁷, ikona-fresk Teofanesa Greka z 1378 r. z cerkwi p.w. Przemienienia Pańskiego w Nowogrodzie³⁸, ikona z pierwszej połowy XV w. z nowogrodzkiej cerkwi p.w. św. Grzegorza³⁹ czy ikona (z lat 1484–1485) z monasteru p.w. św. Józefa z Wołokołamska⁴⁰. Jeżeli chodzi natomiast o kielich namalowany na ikonie *Trójca Święta Starotestamentowa* św. A. Rublowa, także on zawiera ciało cielca, chociaż pierwotnie wyobrażono tutaj paschalnego baranka, następnie kiść winogron⁴¹.

³⁴ M. Quenot, *Zmartwychwstanie i ikona*, tłum. H. Paprocki, Białystok 2001, s. 210.

³⁵ Por. L. Miliájewa, dz. cyt., s. 79.

³⁶ P. Evdokimov, *Sztuka ikony. Teologia piękna*, tłum. M. Żurowska, Warszawa 1999, s. 213.

³⁷ *Ikony*, red. J. Kułakowska, Olszanica 2001, s. 17.

³⁸ G. Bunge, dz. cyt., s. 31, il. 10.

³⁹ Tamże, s. 32, il. 11.

⁴⁰ Tamże, s. 66, il. 20.

⁴¹ M. Bielawski, dz. cyt., s. 127. Warto tutaj dodać, że najstarsze wyobrażenia *Trójcy Świętej Starotestamentowej* pochodzą z IV w. Na Rusi natomiast ten typ przedstawienia Osób Boskich – zresztą kanoniczny – spopularyzował się dzięki św. A. Rublowowi. *Ikony staroobrzędowców w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur*, s. 176.

Kielich na ikonach *Ostatnia Wieczerza* i *Chrystus Eucharystyczny*

Jako symbol eucharystyczny, kielich pojawia się też na ikonach ilustrujących *Ostatnią Wieczerzę*, zwanych także ikonami *Wieczerzy Mistycznej*. Ikony te często umieszczano tuż nad Carskimi Wrotami ikonostasu, tudzież także na samych tych Wrotach. Przykładem jest pochodząca z pierwszej połowy XVIII w., z warsztatu starowierskiego, ikona *Ostatnia Wieczerza*⁴².

Istotna jest także zawartość kielichów eucharystycznych z ikon *Ostatnia Wieczerza*. Kielichy te mogą zawierać *prosforę*⁴³ i wino. Na wizerunkach ukazujących *Ostatnią Wieczerzę* do tego kielicha z *prosforą* może sięgać – po ów Święty Dar – Judasz⁴⁴, ale zdarza się i tak, że to Chrystus podaje mu jedną ręką *prosforę*, w drugiej unosząc kielich. Ten gest wzniesienia przez Zbawiciela kielicha eucharystycznego jest ilustracją momentu przeistoczenia wina w Jego krew. Tak mianowicie to misterium ukazuje chociażby ikona *Ostatnia Wieczerza* z Semeniwki⁴⁵. Gdy chodzi o liczbę *prosfor* w kielichu eucharystycznym, może ich być jedenaście. Taka liczba *prosfor* sugeruje, że Judasz przestał zaliczać się do grona apostołów, mimo iż jeszcze w nim jest wyobrażany⁴⁶. Zdarza się też, że na ikonach *Ostatnia Wieczerza* ukazane są dwa kielichy eucharystyczne. Tak rzecz wygląda np. na ikonie *Wieczerza Mistyczna, Umycie nóg i Modlitwa w Ogrójcu Oliwnym*, pochodzącej z końca XV i początku XVI w., z nowogrodzkiego soboru p.w. Mądrości Bożej. Na wizerunku tym, na stole-ołtarzu został ukazany kielich z *prosforami* oraz kielich z winem⁴⁷. Bywa też i tak, że kielich eucharystyczny na ikonach tego tematu jest niejako przybliżony do stojącego przed ikoną chrześcijanina. Zatem i tutaj poja-

⁴² Por. *Ikony staroobrzędowców w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur*, s. 178. O typie ikon *Ostatnia Wieczerza*: por. T. C. Еремина, dz. cyt., s. 208–209.

⁴³ Por. o *prosforze*: E. Smykowska, *Liturgia prawosławna*, Warszawa 2004, s. 73.

⁴⁴ Por. J. Forest, *Modlitwa z ikonami*, tłum. E. E. Nowakowska, Bydgoszcz 1999, s. 123–124. Por. L. Bastiaansen, *Ikony Wielkiego Tygodnia. [Teologia i symbolika ikon]*, tłum. T. Van-Loo Jaroszyk, Kraków 2003, s. 30. Jest to ikona nowogrodzka z XV w., tamże wkładka.

⁴⁵ Por. A. Gronek, *Ikony Męki Pańskiej. [O przemianach w malarstwie cerkiewnym ukraińsko-polskiego pogranicza]*, Kraków 2007, s. 80. Motyw uniesienia kielicha przez Chrystusa jest skutkiem okcydentalizacji ikon. Por. tamże, s. 80. Por. il. 29, tamże.

⁴⁶ Por. J. Forest, dz. cyt., s. 101.

⁴⁷ Por. M. Quenot, dz. cyt., s. 166.

wia się zaproszenie do uczestniczenia w Eucharystii⁴⁸. Tak ów kielich ukazuje chociażby ikona *Ostatnia Wieczerza* ze Lwowa, z cerkwi p.w. ŚŚ. Piatnic⁴⁹. Obok eucharystycznego kielicha może znajdować się na ikonach tego misterium także półmisek z cielęciami – prefigurą Ofiary Chrystusa – co ukazuje np. ikona *Ostatnia Wieczerza* z pochodzącego z Kozan ikonostasu (lata 1793–1797)⁵⁰.

Sam natomiast Chrystus – jako składający siebie w Ofierze – obecny jest na nowożytnych ikonach *Chrystus Eucharystyczny*, ukazujących Zbawiciela w momencie wyciskania soku z owocu winnego grona do kielicha. Tę prawdę sugerują też następujące słowa z Anafory Bazylego Wielkiego (liturgia Kościoła Bizantyjskiego): *Podobnie wziął [Chrystus – J.S.] i kielich wypełniony owocem latorośli [...]*⁵¹. Na ikonach *Chrystus Eucharystyczny*, w tle, tuż za plecami Zbawiciela, wyobrażony jest krzyż, z którego zwisa winna latorośl. Jako przykład można tutaj wskazać chociażby na pochodzącą z połowy XVIII w. ikonę z Kijowa, na której kielich – do którego splywa wyciskany przez Chrystusa sok – trzymany jest w prawej ręce przez anioła (anioł ten w lewej natomiast ręce dzierży dwa gwoździe, *arma Christi*)⁵².

Zbawiciel ukazany jest także w koronie cierniowej, zamiast w „kanonicznym” nimbie krzyżowym. W ten sposób akcentuje się tutaj nie chwałę Chrystusa, ale – w „stylu łacińskim” – Jego Pasję. Wymowę tę pogłębia także płynąca z ran na rękach i w boku krew Zbawiciela, tudzież *arma Christi*. Takim narzędziem Męki Pańskiej jest także, ukazany na XVIII-wiecznej ikonie o nieznanym pochodzeniu, słup (miejsce biczowania Chrystusa), wyposażony w liny służące do przywiązania skazańca. Nie ma natomiast tutaj obecnego anioła⁵³.

Jeszcze bardziej oryginalnie temat ten – w którym pojawia się kielich eucharystyczny – ujmują XVIII-wieczna ikona *Chrystus Eucharystyczny* z Dołżycy, z cerkwi p.w. Archanioła Michała, bowiem

⁴⁸ Warto tutaj dodać, że w chrześcijańskiej starożytności sama Eucharystia określana była mianem „kielich”. Mówi się tutaj o kielichu życia, kielichu mistycznym, kielichu Pańskim, kielichu Chrystusa itd. D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, tłum. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Warszawa 2001, s. 420.

⁴⁹ A. Groniek, dz. cyt., il. 32.

⁵⁰ Por. В. Грешлик, *Церква Стрітення Господнього в селі Козяни (Козяни) поблизу Бардівца*, w: *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej Łańcut – Kotań 17–18 kwietnia 2004 roku*, red. J. Gienza, Łańcut 2004. II. 7, s. 324.

⁵¹ *Anafora Bazylego Wielkiego*, w: *Wieczerza Mistyczna. [Anafory eucharystyczne chrześcijańskiego Wschodu]*, tłum. H. Paprocki, Warszawa 1988, s. 134.

⁵² L. Miliajewa, dz. cyt., s. 242. Il.: tamże, s. 243.

⁵³ *Ikony*, s. 44. Warto dodać, że na tej ikonie oryginalnie oddano nimb Zbawiciela. Tworzą ów nimb promienie, w które wpisany został skrót imienia: Jezus Chrystus.

na ikonie tej Zbawiciel zanurzony jest do bioder w kielichu eucharystycznym, ozdobionym stylizowaną wicią latorośli, zaś z uniesionych rąk Chrystusa (ukazanego oczywiście w koronie cierniowej) jak i z prawego boku tryska krew, będąca – jak sugeruje Anafora Bazylego Wielkiego (liturgia Kościoła Syro-Antiocheńskiego) – kielichem eucharystycznym, który to *kielich* [...] [jest – J.S.] *Krwią najdroższą Pana Boga rządzącego wszystkimi, Jezusa Chrystusa, Krwią odkupienia, Krwią – sprawczynią życia, Krwią oczyszczenia, która została wylana na odkupienie i życie świata, na darowanie win, odpuszczenie grzechów i na życie wieczne dla tych, którzy ją przyjmują*⁵⁴. W dolnej części wizerunku wyobrażeni zostali natomiast – niejako po obu stronach kielicha – Matka Boża (z sercem przesytytym mieczem i z rękoma złożonymi do modlitwy w geście łacińskim) oraz św. Jan Chrzciciel (Poprzednik) z rękoma skrzyżowanymi pietystycznie na wysokości piersi⁵⁵.

Kielich eucharystyczny na pozostałych ikonach Misterium wielkanocnego

Kielich pojawia się też na ikonach ukazujących Chrystusa w Getsemani, tudzież ukazujących Jego ukrzyżowanie. Na ikonach *Modlitwa w Ogrójcu* tym, który trzyma kielich, jest anioł (por. Mt 26,39; Mk 14,36; Łk 22,42). Niekiedy ów anioł może zlatywać z nieba z kielichem w rękę, co jest motywem *stricte* łacińskim. Dzieje się tak np. na fresku-ikonie w kaplicy p.w. Trójcy Świętej na zamku w Lublinie⁵⁶. Także na ikonie z Lipia anioł zstępuje ku Chrystusowi, dzierżąc w rękę kielich⁵⁷. Zdarza się też, że ów kielich znajduje się przed Chrystusem, co ukazuje np. fresk-ikona w kaplicy Świętokrzyskiej na Wawelu⁵⁸.

Niekiedy kielich eucharystyczny pojawia się też na ikonach *Ukrzyżowanie*. Na niektórych z ikon tego misterium wyobrażeni są bowiem aniołowie, którzy zbierają do pucharów krew Chrystusa, płynącą

⁵⁴ Anafora Bazylego Wielkiego, w: *Wieczera Mistyczna. [Anafory eucharystyczne chrześcijańskiego Wschodu]*, s. 187.

⁵⁵ *Ikony*, s. 43.

⁵⁶ Por. A. Gronek, dz. cyt., s. 87.

⁵⁷ Tamże, il. 55. Niekiedy anioł może trzymać także krzyż. Tamże, s. 88.

⁵⁸ Por. tamże, s. 86–87.

z Jego ran. W takiej roli pojawiają się chociażby na ikonie *Ukrzyżowanie z Troczan*, datowanej na 1634 r.⁵⁹

Kielich na ikonach *Komunia Apostołów*

Na ikonach tego tematu Chrystus ukazany jest jako Celebrans Liturgii Bożej, gdyż to On podaje apostołom swoje Ciało i Krew. Taka Komunia ukazana została chociażby nad ikoną *Zwiastowanie* na Carskich Wrotach, pochodzących z pierwszej połowy XVIII w. z kręgu starowierskiego⁶⁰. Na wizerunku tym Chrystus rozdaje Święte Dary apostołom zbliżającym się do Niego w grupach sześćoosobowych. Tym gestem rozdania *Chrystus jako jedyny arcykapłan i ofiarnik składa samego siebie w ofierze i równocześnie buduje Kościół jako swoje Ciało, którego jest Głową*⁶¹. Często owi apostołowie zbliżają się do Zbawiciela w postawie proskynezy, co ilustruje chociażby fresk-ikona z lat 1313–1314 z absydy cerkwi p.w. Matki Bożej w serbskim monasterze Studenica⁶². Na czele obu grup apostołów najczęściej kroczą św. Piotr i św. Jan, chociaż zamiast św. Jana może podążać św. Paweł⁶³. Dzieje się tak np. na ikonie starowierskiej z warszawskiego muzeum, gdzie na czele pierwszej grupy apostołów podąża ku Chrystusowi św. Piotr, za nim natomiast święci: Andrzej, Marek, Łukasz, Jan i Jakub, zaś na czele drugiej grupy zbliża się ku Zbawicielowi św. Paweł wraz ze świętymi: Barnabą, Mateuszem, Tomaszem, Bartłomiejem i Szymonem⁶⁴. Na ikonach *Komunia Apostołów* kielich eucharystyczny umieszczony jest na prostokątnym bądź kwadratowym

⁵⁹ Š. Tkáč, *Ikony słowackie. Od XVI do XIX wieku*, tłum. A. Czcibor-Piotrowski, Warszawa 1984, il. 75. Por. tamże, il. 77.

⁶⁰ Należy dodać, że Komunia Apostołów rzadziej pojawia się na ikonach, gdyż Ofiarę Chrystusa, Ofiarę mistyczną, najczęściej reprezentuje ikona *Trójcy Świętej Starotestamentowej*, umieszczana często np. nad Carskimi Wrotami, zwłaszcza począwszy od XVI w. Por. A. Sulikowska-Gąska, *Starobrzędowa „Komunia apostołów” z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie*, w: „Series Byzantina” t. V, red. W. Deluga, M. Janocha, Warszawa 2007, s. 133. Por. *Ikony starobrzędowców w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur*, s. 178. Por. ikona XVI-wieczna z Carskich Wrót: *Novogorod Icons 12th-17th Century*, il. 222.

⁶¹ *Ikony cerkwi prawosławnej w Brzozie*, red. A. Graban, Strzelec Krajeński 2005, s. 37. Por. L. Bastiaansen, dz. cyt., s. 31. Warto tutaj przytoczyć opis takiego przedstawienia z kościoła p.w. Świętych Apostołów w Konstantynopolu. Tak pisze w XII w. M. Mesarites: *Chrystus stoi przy stole niczym przy ołtarzu [...] Upuszcza krwi do kielicha, który trzyma przed sobą [...] Daje im pożywać swego ciała*. C. Walter, *Sztuka i obrządek Kościoła bizantyńskiego*, Warszawa 1992, s. 210, por. s. 208–211, cyt. za: A. Sulikowska-Gąska, dz. cyt., s. 131.

⁶² M. Quenot, dz. cyt., s. 258. Na tej ikonie-fresku Chrystusowi towarzyszą w posłudze kapłańskiej archaniołowie.

⁶³ L. Bastiaansen, dz. cyt., s. 31. Por. A. Sulikowska-Gąska, dz. cyt., s. 129–130.

⁶⁴ A. Sulikowska-Gąska, dz. cyt., s. 129.

ołtarzu (*trapeza*), gdzie ów prostokąt czy kwadrat stanowi symbol Ziemi. Analogiczny ołtarz znajduje się też np. na ikonie *Trójca Święta* św. A. Rublowa.

„Kielich” na ikonach „narodzeń”

Formę kielicha może mieć na ikonach także wanienska, w której kąpane jest nowo narodzone dziecko. Ewokuje ona wtedy zarówno chrzcielnicę (sakrament chrztu świętego), jak i kielich eucharystyczny (sakrament Eucharystii)⁶⁵. W owej waniencie kąpana jest nie tylko nowo narodzona Maryja czy Jej Syn, ale także święci. Jednakże w przypadku Zbawiciela kąpiel ta – na ikonach *Narodzenie Chrystusa* – ma także inną wymowę, gdyż wskazuje na ludzką naturę Zbawiciela, akcentując prawdziwość Jego wcielenia. Ponadto, stanowi ona również symbol pokory Boga wobec stworzenia, bowiem przyjmuje On posługę z rąk ludzi i tym samym niejako *równa się z nimi w swej niemocy*⁶⁶. Kąpiel tę dla Dziecięcia przygotowują na wspomnianych ikonach dwie położne, o których mówi *Protoewangelia Jakuba*⁶⁷. Niekiedy jednak Dziecię ukazane jest jako już zanurzone do połowy w napełnionej wodą waniencie⁶⁸.

W podobnej kształtem waniencie kąpana jest także nowo narodzona *Theotokos* na ikonach *Narodzenie Marii*, co ukazuje np. pochodząca z połowy XIV w. ikona nowogrodzka. Na ikonie tej jedna służebna przytrzymuje dziecko, podczas gdy druga nalewa z dzbana do wanienki wodę⁶⁹. W przedstawieniu tego wydarzenia ukazany został także kielich jako element anegdoty, który to kielich jeszcze inna służebna podaje św. Annie. W podobnej w formie waniencie kąpany jest także św. Jan Chrzciciel. To wydarzenie ukazuje np. pochodząca z Nowogrodu z początku XVI w. ikona *Narodzenie św. Jana Chrzciciela*⁷⁰. Na ikonach ilustrujących przyjsie na świat św. Jana Poprzednika także

⁶⁵ M. Bielawski, dz. cyt., s. 48. M. Janocha, *Ukraińskie i białoruskie ikony święteczne w dawnej Rzeczypospolitej*. [Problem kanonu], Warszawa 2001, s. 227. O obmyciu Chrystusa po narodzeniu, por. także: *Ikonografia cerkwi prawosławnej w Brzozie*, s. 56.

⁶⁶ J. Charkiewicz, *Ikonografia świętych z liczby dwunastu*, Warszawa 2007, s. 27. Por. M. Bielawski, dz. cyt., s. 48. Por. M. Janocha, dz. cyt., s. 227.

⁶⁷ Por. *Protoewangelia Jakuba*, tłum. i oprac. M. Starowieyski, w: *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie Apokryficzne*. [Fragmenty narodzenie i dzieciństwo Maryi i Jezusa], t. I, Kraków 2003, s. 283–286, Por. M. Bielawski, dz. cyt., s. 48.

⁶⁸ J. Charkiewicz, *Ikonografia świętych z liczby dwunastu*, s. 27.

⁶⁹ *Novogorod Icons 12th-17th Century*, il. 42.

⁷⁰ Tamże, il. 163.

pojawia się kielich jako element anegdoty; stoi on na znajdującym się w pobliżu św. Elżbiety stole. Tak rzecz ukazuje np. XV-wieczna ikona z Petersburga⁷¹.

Należy też wskazać np. na ikony przedstawiające sceny z życia św. Mikołaja biskupa, na których święty ów jest już nie kąpany, ale chrzczony w chrzcielnicy przypominającej wyglądem wanienki ze wspomnianych wyżej ikon, co obrazuje chociażby pochodząca z pierwszej połowy XVI w. ikona „z żywotem” św. Mikołaja *Chrzest św. Mikołaja*. Na ikonie tej chrzcielnica nie tylko ma formę wanienki czy kielicha, ale jest także bogato zdobiona ornamentem roślinnym⁷². Podobnie chrzcielnica wygląda na ikonie *Św. Mikołaj biskup* (też „z żywotem”) z Bardziejowa, datowanej na XVI w.⁷³, czy też na datowanej na XVI w. ikonie z Prikrzy⁷⁴. Ponadto, również na ikonach ilustrujących życie tego biskupa pojawia się kielich jako element anegdoty, np. na ikonie *Cud z trzema ikonami*, pochodzącej z przełomu XVI i XVII w.⁷⁵, czy na ikonie *Cud z bochenkami chleba* z XIV w.⁷⁶ Jako element rodzajowy, kielich obecny jest też na wspomnianej wyżej ikonie z Prikrzy w scenie „uwolnienia” Bazylego z niewoli przez św. Mikołaja⁷⁷.

Kielich na ikonach maryjnych

Kielich eucharystyczny obecny jest np. na stole, w pobliżu Maryi z Dzieciąciem, na ikonie *Kozielszczańska*, pochodzącej z drugiej połowy XIX w.⁷⁸ O wiele jednak bardziej intrygujące są wyobrażenia *Theotokos* z Chrystusem w kielichu, co obrazują chociażby ikony typu Oranta *Kielich Nieupijający*⁷⁹. Na ikonach tych przed Maryją-Orantą znajduje się – ukazany do pasa lub do piersi – Chrystus w kielichu eucharystycznym, opatrzonym znakiem krzyża (co jeszcze silniej wskazuje na łączność tej ikony z misterium Odkupienia),

⁷¹ L. Miliąjewa, dz. cyt., s. 82. Por. il. : tamże, s. 83.

⁷² *Novgorod Icons 12th-17th Century*, il. 183.

⁷³ Š. Tkáč, dz. cyt., il. 26. Por. tamże, il. 28.

⁷⁴ Tamże, il. 31.

⁷⁵ *Novgorod Icons 12th-17th Century*, il. 211.

⁷⁶ Tamże, il. 30–31.

⁷⁷ Š. Tkáč, dz. cyt., il. 31. Por. tamże, il. 36.

⁷⁸ J. Tomalska, *Ikonny*, Białystok 2005, s. 98. Por. il.: tamże, s. 99.

⁷⁹ J. Charkiewicz, *Tobą raduje się całe stworzenie*, s. 96.

tudzież ozdobionym na czaszy wicią roślinną⁸⁰. Tak tę sytuację ukazuje np. ikona *Kielich Nieupijający* z monasteru sierpuchowskiego⁸¹. Analogicznie Chrystus wyobrażony jest także na ikonach maryjnych *Nicejska*⁸², gdzie ukoronowana *Theotokos* ukazana (do pasa) jest jako Oranta, natomiast Dziecię (ukazane do pasa lub do piersi) jako stojące w kielichu eucharystycznym tuż przed swoją Matką⁸³.

Mówiąc o motywie kielicha w malarstwie ikonowym, nie można też pominąć ikon *Źródło Życia*⁸⁴, na których *Theotokos* wraz z Synem (Źródłem wody żywej) zanurzona jest niejako w kielichu umiejscowionym w sadzawce, z której to sadzawki czerpią i piją wodę życia grzesznicy. Przykładem jest tutaj fresk-ikona *Źródło Życia* z monasteru Gregoriu na Athos⁸⁵.

Na ikonach tego imienia Matka Boża jako Oranta może być ukazana w półpostaci lub jako *Nikopoia*, czyli tutaj jako ukazana do kolan⁸⁶. Umieszczenie natomiast Maryi z Dziecięciem w jednym kielichu eucharystycznym ilustruje fakt dokonania się przez Maryję (co tak silnie akcentuje teologia wschodniochrześcijańska) Wcielenia inaugurującego Odkupienie ludzkości z grzechu⁸⁷.

Odkupienie to objęło całe stworzenie, którego najdoskonalszą przedstawicielką jest właśnie Maryja. Tę ideę być może sugeruje sześć kielichów stojących na stole w pałacu Mądrości na pochodzącej z połowy XVI w. ikonie nowogrodzkiej. Do jednego z kielichów sługa nalewa z dzbana wino⁸⁸.

Wspomniana cyfra – sześć – może oznaczać sześć dni stwarzania. Odkupienie natomiast objęło – które tu ilustruje kielich z winem – swą mocą każdy wymiar stworzenia, cały kosmos. Tę prawdę zda-

⁸⁰ Tamże, s. 97.

⁸¹ Tamże.

⁸² Tamże, s. 139.

⁸³ Tamże. Interesujące jest również to, iż mandorla Emanuela znajduje się na tle architektury, być może oznaczającej świątynię.

⁸⁴ Temat ten ukształtował się w Bizancjum w XIII–XIV w., na Rusi pojawił się już w XIV stuleciu, ale popularność na niej zdobył dopiero w połowie XVII w. E. Pokorzyna, *Słownik terminologiczny wyposażenia świątyń obrządku wschodniego z przydatkiem ikon maryjnych*, Warszawa 2001, s. 126. O tej ikonie, por. T. C. Еремина, dz. cyt., s. 249. J. Charkiewicz, *Tobą raduje się całe stworzenie*, s. 250. Warto dodać, że w XIV–XVII w. w górnej części kompozycji, po obu stronach Maryi, zaczęto przedstawiać stojące w obłokach anioły, trzymające medaliony z monogramem Chrystusa i niekiedy zwracających się do Matki Bożej słowami modlitwy: *Bądź pozdrowiona, przeczyste źródło życia*. Tamże.

⁸⁵ J. Gać, *Grecja. [Kulturowy przewodnik po Grecji bizantyńskiej]*, Kraków 2007, s. 35.

⁸⁶ E. Pokorzyna, dz. cyt., s. 126.

⁸⁷ Por. J. Charkiewicz, *Tobą raduje się całe stworzenie*, s. 250.

⁸⁸ Por. *Novgorod Icons 12th-17th Century*, il. 207.

je się wyrażać ikona ukazująca budującą sobie dom i zapraszającą wszystkich na ucztę Mądrość (por. Prz 9,1).

Ową ucztę można postrzegać jako Eucharystię lub jako prefigurację Eucharystii. Sama natomiast Mądrość – tronując – także unosi w ręku kielich, ukazana na tle mandorli i w nimbie z nałożonego na siebie niebieskiego i czerwonego kwadratu. To panowanie Mądrości ewokuje także obraz jej rządów ukazany na ikonach *Mądrość Boża* (vel: *Sofia*).

Niewidzialny kielich

Niewidzialny kielich eucharystyczny obecny jest np. na ikonie *Trójca Święta Starotestamentowa* napisanej przez św. A. Rublowa. Kielich ten sugerują postaci Ojca i Ducha Świętego; w efekcie wewnątrz tego kielicha znajduje się Syn Boży. Tym samym, cała Trójca Święta „wpisuje się” w misterium Eucharystii, którego centrum stanowi widzialny na tej ikonie kielich z ofiarą z cielca, stanowiącą prefigurę Ofiary Zbawiciela.

Na ikonach „kielichem” staje się także sama Matka Boża. W Niej „zanurza” się Chrystus w momencie Wcielenia (por. ikony *Zwiastowanie*). Jest Ona zresztą najcenniejszym naczyniem jako „pełna łaski”⁸⁹, „kielichem” napełnionym Bogiem, w którym poczyna się ludzka natura Mesjasza. Tym samym, Maryja staje się najświętszym na ziemi miejscem kenozy Boga. Na wielu ikonach zresztą – z rękoma uniesionymi w geście orantki – *Theotokos* swoją postawą sugeruje kielich.

Tak ukazana, pojawia się na ikonach jako *Wielka Panagia*, której przykładem jest ikona Matki Bożej *Jarostawska*, datowana na około 1224 r. Na ikonie tej wzniesione ramiona Maryi też „tworzą” czaszę kielicha, w którym to kielichu – w medalionie umieszczonym na wysokości piersi Matki Bożej – znajduje się Dziecię⁹⁰. Podobnie rzecz przedstawia się na ikonach Matki Bożej *Miroska*⁹¹.

Należy też dodać, że Maryja swoją postawą „tworzy” kielich także na ikonach *Wniebowstąpienie*, otoczona dwoma grupami apostołów, z których jedna – bardziej nieruchoma – oznacza życie kontemplacyjne wspólnoty eklezjalnej, natomiast druga – bardziej dynamiczna –

⁸⁹ D. Forstner, dz. cyt., s. 418.

⁹⁰ J. Charkiewicz, *Tobą raduje się całe stworzenie*, s. 85. Ikona ta, typu *Wielka Panagia* (*Blacherniotissa*), nawiązuje do ikonografii bizantyjskiej z XI w. Tamże.

⁹¹ Por. tamże, s. 125–126.

życie aktywne w Kościele. Można stąd wyciągnąć wniosek, iż *Theotokos* ewokuje tutaj Eucharystię, będącą „centrum” życia duchowego i eklezjalnego, zespalającym we wspólnocie eklezjalnej kontemplację z dynamiką działania.

Résumé

Le calice eucharistique est le motif très populaire aux icônes. Il est joint surtout avec Christ-Rédempteur. Ce calice est aux icônes *L'Ange du Déserte*. Saint Jean Baptisteur a le calice entre leur main (Christ est à ce calice) sur ces icônes. Ce calice eucharistique est aussi aux icônes *La Trinité Sainte*, mais il est aussi aux icônes «eucharistiques»: *Le Réveillon Dernière*, *Christ Eucharistique*, *La Prière à Gethsemani*, *Le Crucifixion*, *La Communion des Apôtres*. La bassine à baigner le nouveau-né (aux icônes *La Naissance de Christ*, *La Naissance de Mère de Dieu*, *La Naissance du Saint Jean Baptisteur*) est pareille au calice eucharistique aussi. En plus Christ et Mère de Dieu sont au calice, p. e. à l'icône *La Calice non Boire*. Les calices eucharistiques sont invisibles aussi aux icônes p. e. *La Trinité Sainte* et *Ascension*. Les calices de ces icônes ont toujours l'accent eucharistique.